

הסוגיא העשרים וארבע: 'שני חוטמין' (מח ע"ב)

ומנוקבים כמין שני חוטמין וכו'.

- [1] לימא מתניתין רבי יהודה היא, ולא רבנן, דתנן, רבי יהודה אומר: בלוג היה מנסך כל שמונה, דאי רבנן, כי הדדי נינהו!
- [2] אפילו תימא רבנן – חמרא סמיק, מיא קליש.
- [3] הכי נמי מסתברא, דאי רבי יהודה, "רחב" ו"קצר" אית ליה. דתניא, רבי יהודה אומר: שני קשוואות היו שם, אחד של מים ואחד של יין. של יין – פיה רחב; של מים – פיה קצר, כדי שיהו שניהם כלין בבת אחת.
- [4] שמע מינה.

א. ניסיון לזהות את התנא של משנתנו

ב. דחיית הניסיון

מסורת התלמוד

[1-2] השו"י ירושלמי סוכה ד ח, נד ע"ד. [1] רבי יהודה אומר בלוג היה מנסך כל שמונה – המשך המשנה שלנו, סוכה ג ט; תוספתא סוכה ג טז (מהד' ליברמן, עמ' 271). [3] קשוואות – השו"י שמות כה כט, לז טז; במדבר ד ז; משנה סנהדרין ט ו.

רש"י

לימא מתניתין דבעי אחד מעובה ואחד דק – רבי יהודה היא, דאמר: של מים – לוג, ושל יין – רביעית ההין כתיב בנסכי תמיד, היינו שלשה לוגין, שההין שנים עשר לוג. סמיך עב. ומיא קלישי ויוצאין בנקב קטן. הכי נמי מסתברא דמתניתין רבנן היא. דאילו רבי יהודה רחב וקצר אית ליה כלומר, שמעינן ליה דבלשון אחד רחב ואחד קצר קאמר ליה, ולא בלשון מעובה ודק, רחב משמע יתר על קצר, טפי מייתורא דמעובה על מידק.

תקציר

בסוגיא זו מצאנו שני הסברים לכך שלפי משנה סוכה ד ט פי הספל ששימש לניסוך היין היה רחב מפי הספל ששימש לניסוך המים: ייתכן שמשנתנו רבי יהודה היא, שכן לדעתנו ניסכו יותר יין ממים. אך מסתבר יותר שמדובר בדברי הכול, ופי הספל ששימש ליין הורחב משום שהיין סמיך יותר מן המים – וזאת משום שברייתא שבה מובאת עמדת רבי יהודה שונה בלשונה מלשון המשנה.

הניתוח עוסק בתיחום החומר שבמשנה סוכה ד ט המיוחס לרבי יהודה, במשמעות המקורית של המילים "רחב" ו"צר" כפי שהן משמשות במשנה ובסוגיא קשה בירושלמי סוכה ד ה, נד ע"ד, בעניין רוחב הספלים, ובפירוש המילה "קשוואות" המשמשת בברייתא של רבי יהודה המובאת בסוגיא במקום המילה "ספלים" שבמשנה.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

במשנתנו, סוכה ג ט, שנינו:

ניסוך המים, כיצד? צלוחית של זהב מחזקת שלשה לוגים היה ממלא מן השילוח; הגיעו לשער המים – תקעו והריעו ותקעו. עלה בכבש ופנה לשמאלו. שני ספלים של כסף היו שם. רבי יהודה אומר: של סיד היו, אלא שהיו מושחרין פניהם מפני היין. ומנוקבין כמין שני חוטמין דקין, אחד מעובה ואחד דק, כדי שיהו שניהם כלין בבת אחת. מערבו – של מים; מזרחו – של יין. עירה של מים לתוך של יין ושל יין לתוך של מים – יצא. רבי יהודה אומר: בלוג היה מנסך כל שמונה.

מן המילים "כדי שהיו שניהם כלין בבת אחת" ניתן ללמוד שמצוות ניסוך המים של חג הסוכות התרחשה בו בזמן עם ניסוך יין כלשהו, כזה שליווה את קרבנות כל השנה. ואכן, בתוספתא סוכה ג טז (מהד' ליברמן, עמ' 270) שנוי בפירוש שניסוך המים ליווה את קרבן התמיד של שחר: "מימתיי מנסכין אותן? עם איברי תמיד". וכך שנינו גם במשנה יומא ב ה, שבסוכות נדרש כהן נוסף לתמיד של שחר כדי שיביא בידו את צלוחית המים. ואף ממערך התקיעות המתואר במשנה סוכה ה ה עולה שניסכו את המים בשעת תמיד של שחר. ממשנתנו ניתן ללמוד שהכהן המנסך את היין של תמיד של שחר והכהן המנסך את המים עמדו זה לצד זה ליד שני הספלים וניסכו בבת אחת, והמים והיין כלו מן הספל בבת אחת. בעל הסוגיא שלנו מניח בתחילת הסוגיא שהסיבה להבדל בעובי החוטמים המנוקבים שבספלים קשורה לכמויות היין והמים. נסך היין לקרבן התמיד היה רביעית ההין (במדבר כח ז). הין הוא שנים עשר לוגים, ונמצא שנסך היין היה שלושה לוגים. גם נסך המים היה לפי תנא קמא במשנתנו של שלושה לוגים ("צלוחית של זה מחזקת שלשה לוגים..."), ועל סמך זה קובע בעל סוגייתנו בתחילת הסוגיא שאף שמדובר בהמשך אותה סתם משנה, לא ייתכן שהשורה במשנתנו: "אחד מעובה ואחד דק, כדי שיהו שניהם כלים בבת אחת", היא המשך דברי תנא קמא שבתחילת המשנה, שהרי אם שני הנסכים הם של שלושה לוגים, הם יכלו בבת אחת ללא הבדל בקוטר הנקבים שבספלים.¹ השורה שבמשנה "אחד מעובה ואחד דק, כדי שיהו שניהם כלים בבת אחת" צריכה להיות כדעת רבי יהודה, האומר בסוף משנתנו: "בלוג היה מנסך כל שמונה" [1].

אולם בפיסקא [2] מוצע פירוש חלופי להבדל בקוטר בין שני הנקבים: יין סמיך, ומים קלושים. גם אם המים והיין נשפכים לספלים בכמויות זהות, דרוש נקב רחב יותר ליין מאשר למים כדי שִיכלו בבת אחת. שכן היין הסמיך יורד בקצב אטי מזה של המים הדלילים. ובפיסקאות [3-4] אף מוכח שמשנתנו אינה רבי יהודה, שכן נשתמרה ברייתא של רבי יהודה ובה תיאור הנקבים, והוא משתמש שם בלשון אחר: 'רחב' ו'קצר', במקום 'מעובה' ו'דק', ו'קשוואות' במקום 'ספלים'. נמצא שהשורה במשנתנו: "אחד מעובה ואחד דק, כדי שיהו שניהם כלים בבת אחת", היא המשך דברי

1 לשאלת משמעות הביטויים 'מעובה' ו'דק', אם מדובר בעובי דופנות הספל או בקוטר הנקב, ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [1].

תנא קמא, שלדעתו נסך המים היה של שלושה לוגים כמו נסך היין, וההבדל בקוטר הנקבים מוכתב על ידי סמיכות הנוזלים ולא על ידי כמותם.

המסקנה היא פשיטא, וקשה להבין את ההווה אמינא. הרי פשוט הוא שאם יש רצף ארוך של סתם משנה, ודברי רבי יהודה משובצים בתוכם, כל השורות הסתמיות שייכות לתנא קמא ולא לרבי יהודה. אולם נראה שהשאלה האמתית העומדת מאחורי הסוגיא היא מעמד המשפט "ומנוקבים כמין שני חוטמין דקין, אחד מעובה ואחד דק, כדי שיהו שניהם כלין בבת אחת"; האם הוא המשך דברי רבי יהודה: "של סיד היו, אלא שהיו מושחרין פניהם מפני היין", או שמא המשך דברי תנא קמא: "שני ספלים של כסף היו שם"? כפי שהטבלה שלהלן מדגימה, מיקום שורות אלה מותיר ספק: היכן מסתיימים דברי רבי יהודה ומתחילים שוב דברי תנא קמא?

רבי יהודה

?

תנא קמא

ניסוך המים, כיצד? צלוחית של זהב מחזקת שלשה לוגים היה ממלא מן השילוח; הגיעו לשער המים – תקעו והריעו ותקעו. עלה בכבש ופנה לשמאלו. שני ספלים של כסף היו שם,

רבי יהודה אומר: של סיד היו, אלא שהיו מושחרין פניהם מפני היין,

ומנוקבין כמין שני חוטמין דקין, [אחד] מעובה ואחד דק, כדי שיהו שניהם כלין בבת אחת.

מערבו – של מים; מזרחו – של יין. עירה של מים לתוך של יין ושל יין לתוך של מים – יצא.

רבי יהודה אומר: בלוג היה מנסך כל שמונה.

ולא עוד אלא שהסגנון מחייב שדווקא ה'הווה אמינא' של בעל הגמרא שלנו, שלפיה השורה בעניין עובי הנקבים היא של רבי יהודה, היא הנכונה. הרי אילו היו דברים אלו חלק מדברי תנא קמא, לא היה צורך בוי"ו החיבור בתחילת המילה 'מנוקבים', אלא היה צריך לומר: "שני ספלים של כסף היו שם, מנוקבים כמין חוטם...", והיה צריך לחזור בסוף המשפט על הפועל 'היה': "מערבי – של מים היה; מזרחי – של יין", או כיוצא בזה. התחביר שלפנינו מוכיח שדברי תנא קמא המקוריים היו: "ושני ספלים של כסף היו שם, מערבי – של מים; מזרחי – של יין", ודברי רבי יהודה המקוריים היו: "של סיד היו, אלא שהיו מושחרין פניהם מפני היין, ומנוקבים כמין חוטם דק, אחד מעובה ואחד דק, כדי שיהו שניהם כלין בבת אחת".

ואשר להוכחת בעל הסוגיא שדברים אלו אינם של רבי יהודה, משום שדעתו בעניין זה נשתמרה בברייתא אחרת בלשון שונה, נראה שאינה ראייה. הרי דרכו של עורך המשנה לשנות את הלשון ואת הסגנון של מקורותיו, ואין זה אומר בהכרח שנשתמרה בידו משנתו של תנא אחר שאמר

את הדברים בדיוק בלשון המשנה. ואדרבה: קיומה של ברייתא שתכניה זהים לתכני משנתנו, עם ייחוס מפורש לרבי יהודה, מוכיח שמשנתנו רבי יהודה היא, בין אם רבנן מסכימים לדבריו בין לאו.

אם כן, מה ראה בעל הגמרא שלנו להשתמש בברייתא זו כהוכחה להפך? דומה שעיקר עניינו היה להוכיח שצורת הספלים המתוארת במשנה מסתברת גם לשיטת רבנן, בגלל ההבדל בין סמיכות היין לזו של המים. ואפשר שביקש להוציא מדעתם של אלו, כמו הצדוקים, שפקקו בניסוך המים, בין אם היו כאלה בימיו ובין אם לאו.² קיומה של מערכת כפולה של ספלים, המתועדת בכל תיאורי המקדש שבמשנה, הוא הוכחה לכך שאכן נהג בו ניסוך המים בפועל, ושמן הראוי היה להנהיגו. אך העובדה שרבי יהודה ורבנן חלוקים ביניהם בשאלה הבסיסית אם ספלים אלו היו של כסף או של סיד מחשידה ראייה זו, כאילו היא המצאת תנאים שלא ראו את המקדש מימיהם, ואם יתברר שנחלקו ביניהם גם בשאלת קוטר הנקבים שבספלים יהיה מקום נוסף לחשד. לכן ביקש בעל הגמרא שלנו להמעיט במחלוקות בראליה המטילות ספק בעצם קיומו של טקס שרוב התנאים והאמוראים סברו שהוא מדאורייתא. הוא קבע שמשנתנו רבנן דווקא, אבל אין מקום לפקפק בכך שגם רבי יהודה מסכים לדעתם, שהרי נשתמרה ברייתא שלפיה אף הוא סבור שיש הבדל בקוטר הנקבים, אלא שהוא משתמש בלשון 'רחב' ו'קצר' במקום 'מעובה' ו'דק'.

עיוני הפירוש

[1-2] לימא מתניתין רבי יהודה היא, ולא רבנן, דתנן, רבי יהודה אומר: בלוג היה מנסך כל שמונה, דאי רבנן, כי הדדי נינהו! אפילו תימא רבנן – חמרא סמיך, מיא קליש

בירושלמי סוכה ד ח, נד ע"ד, נאמר:

הוון בעיין מימר: המעובה של מים והמידק של יין, דאמר רבי יונה בשם רבי אימי: נקב שאינו מוציא מים מוציא יין, ושאינו מוציא יין מוציא שמן, ושאינו מוציא שמן מוציא דבש. ואפי' תימר חילופין, דר' יהודה היא, דר' יהודה אמר: מלוג היה מנסך כל שמונה.

לפי הירושלמי, לדעת רבנן, הנקב המעובה שימש את המים והדק את היין, ולדעת רבי יהודה, המעובה שימש את היין והדק את המים, אבל רק משום שמנסכים פי שלושה יין ממים ולא משום שהיין סמיך מן המים. מדברי רבי יונה בשם רבי אימי בירושלמי עולה לכאורה שהמים דווקא סמיכים מן היין. אתמהה!³

בעל שערי תורת ארץ ישראל כתב: "אני בעצמי נסיתי וראיתי כי הנקב שמוציא מים אינו מוציא שמן וגם הדעת נותנת שהמשקה שהוא יותר עבה צריך לנקב יותר גדול לזוב דרך שם".⁴ הוא מציע אפוא להגיה בירושלמי: "נקב שמוציא מים אינו מוציא יין, ושמוציא יין אינו מוציא שמן, ושמוציא שמן אינו מוציא דבש".

אולם יותר נראה שדברי רבי יונה בשם רבי אימי נאמרו בהקשר אחר, כחלק מדיון שאבד,

2 לשאלת קיומם של פרוטוקראים בבבל לפני המאה השמינית ראו ח' בן-שמאי, "הערות מתודיות לחקר היחס בין הקראים ובין כיתות יהודיות קדומות", קתדרה מב (תשמ"ז), עמ' 69-84, ובמיוחד הציונים בהערות 3-4 שבעמ' 70 שם.

3 וכיוצא בזה כתב ר"ע מברטנורא בפירושו למשנה כלים ג ב, ד"ה בשמן, שהיין סמיך מן השמן, ובפירוש תוספות חרשים למשנה שבת ח ד אמרו: "ובאמת שהחוש מעיד על זה". אתמהה! ואכן תהו רבים על הירושלמי בסוגייתנו, על הר"ע מברטנורא ועל דברי התוספות החרשים האלה. ראו תוספות יום טוב על שתי המשניות; ז"ו רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' 270, שכתב, בין היתר: "ובלי ספק שקרבן העדה ובעל התוספות החרשים לא נסו בעצמם וסמכו על אחרים וכשל עוזר ונפל עוזר". הר"ע מברטנורא עצמו כתב בפירושו למשנה מכשירין ג ב שמים ויין וחומץ דקים משאר משקים, ובאמת נראה ששתי המשניות מתפרשות היטב על בסיס ההנחה ששמן סמיך מייין וממים, אלא שבמכשירין נשתמרו גירסאות שונות; ראו במפרשי המשנה על אתר.

4 ראו ציון בהערה הקודמת.

ובתמיהה: "וכי] נקב שאינו מוציא מים מוציא יין? ושאינו מוציא יין מוציא שמן? ושאינו מוציא שמן מוציא דבש?".⁵

אולם בין להגהת שערי תורת ארץ ישראל בין לפירושנו, שדברי רבי אימי נאמרו בהקשר אחר ובתמיהה, עדיין קשה: מדוע נאמר בירושלמי "המעובה של יין והמידק של מים"? הרי לשני הפירושים, הנקב הרחב והעבה יותר צריך להיות של יין דווקא, הסמיך ממים, וכפי שנאמר בבבלי!

ונראה שהן לפי ה'הווה אמינא' שבירושלמי ("הוון בעיין מימר") הן לפי המסקנה שם פירשו "מעובה" ו"דק" שבמשנה כמוסבות על עובי הספל מסביב לנקב: הספל המעובה הוא זה שנקבו צר, שכן הסיד שסביב הנקב מעובה, ואילו הספל הדק, דפנותיו דקים ונקבו רחב.

ה'הווה אמינא' היא שספל המים דק, היינו, דפנותיו דקים ונקבו רחב, והספל של יין מעובה, דהיינו, דפנותיו מעובים ונקבו צר, ורבנן היא, וגודל הנקב תלוי בסמיכות הנסך. אולם מסקנת הגמרא היא שניתן לפרש גם שהספל של המים דפנותיו מעובות ונקבו צר, והספל של היין להפך, וזאת לשיטת רבי יהודה, הסבור שמנסכים שלושה לוגים יין ולוג אחד בלבד של מים. והיינו כמו הסוגיא שלנו בבבלי, אולם בהיפוך ה'הווה אמינא' וה'אפילו תימא'. ואף על פי כן, סוגיית הבבלי שונה כל כך מזו של הירושלמי שקשה להניח שיש כאן תלות ישירה של אחת בחברתה או של שתייהן במקור משותף, מה גם שהקשר בין המעובה והדק שבמשנה לבין המחלוקת בעניין שלושת הלוגים והלוג כל כך מתבקש, שאין צורך להניח שיש קשר בין הסוגיות.⁶

אשר לפשוטה של משנה, באמת נראה ש"מעובה" ו"דק" מתייחסות לדפנות החוטם או הספל, וכפירוש שהצענו בירושלמי, ולא לקוטר הנקב כפי שרגילים לפרש. ולפי זה, "ספל] מעובה" שבמשנה היינו "נקב] קצר" בברייתא של רבי יהודה המובאת בפיסקא [3] להלן, ו"ספל] דק" שבמשנה היינו "נקב] רחב" בברייתא של רבי יהודה.

[3] הכי נמי מסתברא, דאי רבי יהודה, "רחב" ו"קצר" אית ליה. דתניא, רבי יהודה אומר: שני קשוואות היו שם, אחד של מים ואחד של יין. של יין – פיה רחב; של מים – פיה קצר, כדי שיהו שניהם כלין בבת אחת

הראיה שמשנתנו אינה רבי יהודה היא דווקא מהמילים 'רחב' ו'קצר' לעומת 'מעובה' ו'דק' שבמשנה. בעל הגמרא לא הביא ראייה משימוש רבי יהודה בברייתא בלשון 'קשוואות' במקום 'ספלים', משום שברור שהמילה 'ספלים' שבמשנתנו שייכת לדברי תנא קמא, שהרי המשפט הוא "שני ספלים של כסף היו שם", ומיד חולק רבי יהודה ואומר "של סיד היו, אלא שהיו מושחרין פניהם מפני היין". נמצא שלשון "ספלים" שבמשנה הוא של תנא קמא ללא ספק.⁷

על כל פנים, הלשון 'קשוואות' שבברייתא של רבי יהודה לקוח מ"קשות הנסך" (במדבר ד ז) או מ"הקשות אשר יסך בהן" (שמות לז טז), ושם מדובר בכלי שהונח על גבי שולחן לחם הפנים יחד עם קערות, כפות ומנקיות, ומן הסתם שימש לצורך לחם הפנים, ולא לצורך נסכי היין. וכך פירש רב קטינא במנחות צז ע"א (השוו משנה מנחות יא ו). אפשר שרבי יהודה סבור בכל זאת שקשות הנסך שימשו לצורך נסכים ממש, ורק הונחו על השולחן כשלא היו בשימוש, אולם אפשר שקשות לחוד וקשוואות לחוד.

אם נפרש שהקשוואות של רבי יהודה הן הן "קשות הנסך" של התורה, אזי נצטרך לפרש שספלים לחוד וקשוואות לחוד, שהרי במשנתנו, סוכה ד ט, אומר רבי יהודה ששני הספלים היו של סיד, וקשות הנסך שבתורה הן של זהב טהור (שמות כה כט, לז טז). אפשר שהקשוואה היא הצלוחית שבראש משנתנו: "ניסוך המים, כיצד? צלוחית של זהב מחזקת שלשה לוגין היה ממלא מן

5 ייתכן שהדברים נאמרו במקורם בתגובה למימרות שנאמרו בפירוש אחת המשניות דלהלן: שבת ח ד (וראו הברייתא המובאת בבבלי שם, פ ע"א: "תנא: כדי ליתן על פי נקבל קטן של יין"); כלים ג ה, שלפיה מידת סמיכותו של יין שונה מזו של שמן, אך לא נאמר בפירוש מה סמיך ממה; ראו לעיל, הערה 3.

6 בניגוד לדעתו של נ' עמינח, עריכת מסכתות סוכה ומועד קטן בתלמוד הבבלי, תל אביב תשמ"ט, עמ' 34–35, שלפיה לשני הסוגיות "סידור קדום" משותף.

7 חזאת בניגוד לפירוש רבינו חננאל על אתר: "ואוקימנא מתניתין לרבנן, דלר' [יהודה] לא היו ספלים אלא קשות, כו", שככל הנראה לא דייק. לא ייתכן שגרס כך בתלמודו, ומן הטעמים שציינו.

השילוח"; לרבי יהודה אמנם לא היה צורך בשלושה לוגין לניסוך המים אלא בלוג, אולם היתה גם קשווה של יין שהיתה צריכה להכיל שלושה לוגים. ואפשר שאת שתי הצלוחיות הללו, שמהן שפכו הכהנים יין ומים לספלי הסיד המחוברים למזבח, כינה רבי יהודה קשוואות, וראה בהן את "קשות הנסך" של התורה. ולפי זה, אין כלל ראייה מן הברייתא לכך שמשנתנו אינה רבי יהודה, שהרי ספלים לחוד וקשוואות לחוד, ובשניהם ווסתו הנוזלים, בגלל ההבדל בסמיכות ביניהם, על ידי הצרתו או הרחבתו של פי הנקב שמהם ולתוכם נשפכו, ואין מניעה מכך – ואף סביר – שבצלוחית או בקנקן מיטלטל יוגדרו הפיות כ'רחב' ו'קצר', ואילו במתקן קבוע העשוי סיד הם יוגדרו 'מעובה' ו'דק'. אולם מהלשון "שני קשוואות היו שם" משמע שהקשוואות היו על גבי המזבח ולא על גבי שולחן לחם הפנים. ולפי זה, קשוואות כאן היינו ספלי הסיד שבמשנה, כפי שטוען בעל סוגייתנו, וקשוואות לחוד ו"קשות הנסך" שבתורה לחוד.

אברהם גייגר טען, על פי הברייתא שבסוגייתנו, שמשנה סנהדרין ט ו: "הגונב את הקסווה ... קנאין פוגעין בו", מתייחסת לצדוקים הגונבים את קשות הנסך ששימשה לניסוך המים, מכיוון שהתנגדו לניסוך המים וביקשו למונעו על ידי גנבת כלי השרת המשמש בו.⁸ פירושו אומץ על ידי אלכסנדר קוהוט בערוך השלם⁹ ועל ידי חנוך אלבק בפירושו למשנה סנהדרין שם.¹⁰ אולם פירוש זה ייתכן רק אם נניח שקשוואות לחוד וספלים לחוד, ושהקשוואות הן הצלוחיות, ובעל הגמרא שלנו טעה כשזיהה בין השניים, אלא אלה קשות הנסך שעל שולחן לחם הפנים. אם לא כן, מדובר בגנבה של מתקן סיד המחובר למזבח, וזה לא ייתכן. בכלל קשה להאמין שהצדוקים יגנבו כלי שרת ששימשו במקדש – הרי הם היו האחראים לעבודה – וכפי שראינו, פירוש זה מוקשה, שהרי בברייתא שלנו שנוי "שני קשוואות היו שם". לכן נראה ש"קשות הנסך" לחוד וקשוואות רבי יהודה לחוד, וקשות הנסך, העשויות זהב טהור – יהא שימושן אשר יהא – הונחו על גבי השולחן, ו"הגונב את הקסווה" לאו דווקא, אלא הכוונה היא לכל המועל בקדשים בזדון, שעונשו אינו מפורש בתורה.¹¹

8 ראו A. Geiger, "Biblische und Thalmudische Miscellen", *Juedische Zeitschrift* 5 (1867), pp. 106-109.

9 ערוך השלם, כרך ז, עמ' 143-144, ערך 'קסווה'.

10 ח' אלבק, ששה סדרי משנה, סדר נזיקין, ירושלים תל אביב תשי"ט, עמ' 201, 454.

11 ראו מ' בנוביץ, "גדר האיסור בתקופת הבית השני ובספרות התנאים: מוצאו ומשמעו", תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 205, הערה 11.